

Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi Dergisi
The University of Kahramanmaraş Sütçü İmam
Review of The Faculty of Theology
ISSN-1304-4524 e-ISSN-2651-2637

Tarih ve Felsefe-i Tarih Hakkında

Yazar: Rıza Tefvik Bölükbaşı

Sadeleştiren / Simplifier

Berkan Buğra AYDIN

Doktora Öğrencisi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü
Kahramanmaraş / TÜRKİYE
aydinberkanbugra@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-9443-5475>

Makale Türü: Diğer / Other

Makale Geliş Tarihi/ Date of Receipt: 24/01/2024

Makale Kabul Tarihi / Date of Acceptance: 15/06/2024

Makale Yayın Tarihi: 30/06/2024

Yayın Sezonu/Pub Date Season: Haziran / June

Yıl/Year: 22 Sayı/Issue: 43 Sayfa /Page: 244-252

Atıf/Citation: Bölükbaşı, Rıza Tefvik. "Tarih ve Felsefe-i Tarih Hakkında". sad. Berkan Buğra Aydın.
KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi 43 (Haziran 2024), 244-252.

● Bu makale iThenticate programında taranmış ve intihal içermediği tespit edilmiştir.

TARİH VE FELSEFE-İ TARİH HAKKINDA

(Rıza Tevfik Bölükbaşı 1869-1949)

Sadeleştiren: Berkan Buğra AYDIN

-I-1

İnsanlar topluluk şeklinde birleşip de yaşamazdan önce âdeta hayvanlar gibi, hatta evcil hayvanlar gibi değil, yabani hayvanlar gibi ayrı ayrı aile şeklinde yaşarlarmış. İnsanoğlunun tarih öncesi hayatını konu edinen özel ilim "Prehistorik"² sahasında şimdiye kadar icra edilmiş olan tahkikat böyle gösteriyor. Fakat aile tabirinden bugünkü gibi bir aile hayatı anlaşılmalıdır. Bugün en sefil, en medeniyet mahrumu olan bir vahşinin aile hayatı, tarih öncesi insanlarınkine benzeyemez. Aile hayatını andırır bir münasebet, hayvanlarda bile görülmüştür. Pek tabii bir keyfiyet olduğu için menşei ve sebeplerini burada tetkik etmekten vazgeçiyorum. Bu mesele toplum bilimlerinin uğraş alanı dışındadır. Medeniyetin en birinci sebebi olan "Müvaneset"³ insanlar arasında nasıl meydana gelmiş? Ne gibi mecburiyetle kurulmuş acaba? İşte burada öncelikle tahkik edeceğimiz mühim meselelerden biri budur.

Vahşi hayvanlar ile hem komşu bulunmak sebebiyle, bir taraftan onların saldırısına karşı güvende olmak diğer taraftan da yaşamak için lazım gelen zorunlu ihtiyaçları tedarik etmek mecburiyeti insanlarda en mühim ve en eski iki unsurdur. Mağara kovuklarında, bazı ağaçlarda, bazen de yüksek tepelerde mesken edinerek bir dereceye kadar kendini düşman tasallutundan korumaya çalışmış olan insan-ı kadim, hemcinslerinin bazı efradıyla yavaş yavaş ünsiyete mecbur olmuş ve ittifak ile yardımlaşarak doğal düşmanlarına üstün gelmeye hazırlanmış ve kabiliyet kazanmıştır.

Bir vakitler doğal mağaralara sığınıp yaşarken pek dehşet veren düşmanları varmış. Bugünkü kaplandan daha cüsseli "Mağara Kedisi" bilhassa insanları avlamakla geçinirler. Bundan başka yırtıcı hayvanlardan, büyük sürüngenlerden, yırtıcı kuşlardan korkunç canı düşmanları varmış. Hatta tabiat da yağmurlarıyla, selleriyle, fırtınalarıyla, soğuklarıyla, hastalıklarıyla insanlara kıran veren, en şiddetli tahrip edici faktörlerdenmiş. Şimdi bu kadar tehlike içinde kişisel hayatını muhafaza ve neslini tükenme tehlikesinden korumak mecburiyetinde bulunan zavallı insanın mevki ve halini düşününüz? ... Dışisiyle, yavrularıyla, gecenin belalarından kendilerini muhafaza edebilmek için akşamüzeri kovuğuna çekilen böyle ilkel insanların pek çoğu geceleyin uyurken dehşet veren bir hayvanın yemek için saldırısı olurmuş. Bu gibi musibetler o zamanlarda sıradan vakalardan sayılacak kadar da çok imiş. Binaenaleyh böyle tehlikelere, musibetlere karşı o mağaranın girişini kapatabilmek ve düşmanın dikkatsizlik üzerine gece baskını yapmasına mâni olabilmek için insanın kendi hemcinsleriyle ittifaktan başka çare düşünmemesi elbette doğaldır. Bugün bile bazı köylük yerlerde ahali fertleri arasında emniyet ortadan kalkıp da herkes birbirinin saldırılarından korkmaya başlayınca, üç beş hane halkın bir araya gelip kadınlarla çocuklar gibi ailenin zayıf üyelerini ittifak ile muhafaza ve muhtemel saldırıya karşı müdafaaya

¹ Rıza Tevfik Bölükbaşı, "Tarih ve Felsefe-i Tarih Hakkında", *Musavver Muhîr* 1/10 (1909), 150-151.

² "Tarih öncesine ilişkin veya tarih öncesi dönemden kalma" anlamlarına gelmektedir. *Güncel Türkçe Sözlük*, "Prehistorik" (Erişim 20 Aralık 2023). (sad.)

³ "Üns" kökünden türeyen kelime; birbirine alışıp beraber yaşama, insandan kaçmayı, vahşi hayvanın insana alışması anlamlarını taşımaktadır. Şemseddin Sâmî, *Kamûs-ı Türkî* (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2019), 1424. (sad.)

çalıştıkları görülüyor. Bu pek tabiidir. Hatta orta çağdan kalma bazı şehirlerde bütün bir mahal-
lenin sur içinde bulunması ve bir cümle kapısından girip çıkmaları, akşam olunca o kapıyı kapa-
yıp dışarıyla münasebeti kesmeleri böyle bir korku neticesi olsa gerektir.

O eski zamanlarda da birkaç aile kuvvetlerini birleştirerek geceleyin mağaranın kapısına
büyük bir taş kaparlar ve açık kalan deliklerden vahşi hayvanların girip de zarar vermemesi için
birkaçı aralıksız nöbet bekleyerek mağaranın önünde ateş yakarlardı.

İşte birçok düşünürün tahkiki sonrası beyan ettiği düşüncelere nazaran, korku ile ihtiya-
ca dayanan, insanda hâsıl olan bu ittifak eğilimi medeniyetin esasıdır. Hukuk namına insanlar
arasında yerleşen ve yavaş yavaş kuvvetlendiren manevi bağların da temeli budur. Bu bakış açısı
ve bu düşünceler doğru ise “Utilitarizm”⁴ usulü daha doğrudur. Aslında benim fikrimce cemaat
halinde toplu yaşamaktan başlıca kast edilen, umumun selamet hayatını yardımlaşma ve daya-
nışma ile çoğunluğun kuvvetiyle temin etmektir ki gerek şahıs gerekse toplum için bundan mü-
him, bundan büyük fayda düşünülemez.

Doğal olarak bu türlü ittifaklar gittikçe büyüyerek, çoğalarak, sağlamlaşarak kabileleri
meydana getirmiştir.

Şimdi bu mertebeye gelinceye kadar özetle arz ettiğim ve bir kısmını ancak misal olarak
dile getirdiğim beşerî hâdiselerin, tarih dediğimiz âlem ile dolaylı olarak çeşitli münasebeti olsa
bile, doğrudan doğruya tarihin mevzusu bu gibi şeyler değildir. Az çok mükemmel bir hâle gel-
miş olan beşerî cemiyetlerin teşkilinden sonra tarih başlar. Fakat beşerî toplumun zaman ve
mekân zarfında tekâmül hayatı, aralıksız bir vukuat silsilesi teşkil ettiğinden tarih ilmi, inançla-
rını tashih etmek ve beşeriyetin tabii olan tekâmülünde müdahalesi bulunan şartlar ve kanunla-
rın aksine bir zan hâsıl etmek için tarih öncesi olan âsâr⁵ hayatını da dikkate almayacağı mecburdur.
Bugün bu mecburiyet artık kesindir.

Cemaat halinde yaşayan insanların sosyal hayatı, birçok doğal şartlar ile beraber birçok
kabul görmüş kurallar, âdetler, inançlar, maddî ve manevi menfaatler ile sınırlanmıştır. Bu kar-
maşık hâdiseler, değerleri itibarıyla tasnif ediliyor. Aynı ayrı incelenecek ve araştırılacak olursa,
her sınıf hâdiseler başka başka bir müstakil ilmin mevzuunu teşkil eder. Mesela: bir toplumun
fertlerinin birbirine karşı davranışlarında riayet edeceği sınırlar, mevzu bahis edilerek araştırı-
lırsa bu incelemeler genellikle hukuk dediğimiz zümreyi teşkil eder. Bu münasebetin âdet sure-
tinde desteklenme ve tahakkümünden sonra kural olarak disiplin altına alınıp yürürlükte tutul-
ması devletin kanunlarını vücuda getirir. Bu kurallar müessesesi ve mevzu kanunlara riayetsiz-
lik yüzünden meydana gelebilecek geçmiş vakalar dahi ayrıca birtakım hâdiselerdir ki onların
mahiyetinin tahkiki hikmet-i hukuka ve gerektirdikleri zorlayıcı muameleye, ceza hukukuna
bağlı hâdiselerdendir. İnsanlar arasındaki münasebetin büyük bir kısmı da zorunlu ihtiyaçlar ve
maddî menfaatler temini için yardımlaşma gereğince bölünmeye uğrayan çaba ve amelin mahsu-
lünü mübadele etmektir. Meydana gelen servet ve bölüştürülmesi, mübadele ve alışveriş gibi
hâdiseler de herkesçe kabul edildiği üzere iktisat ilminin inceleme alanıdır. Bundan başka men-
faat ve zarar itibarıyla birbiriyle ortak olan bir toplum fertlerinin komşu topluluk ile muhtelif

⁴ Kelime anlamı “Yararcılık” olarak ifade edilmiştir. Bir felsefe akımı olarak ise; yararın yaşam ilkesi yapılmasını,
kişinin veya toplumun yararını göz önünde bulundurmaya savunmaktadır. Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*
(Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1975), 184. (sad.)

⁵ Âsâr kelimesi pek çok manayı ihtiva etmektedir. Ancak konu bağlamında taşıyabileceği anlamları; “Alamet, nişan;
Eski zamandan kalma beşerî yapıların tümü; Tarih, olaylar.” şeklinde sıralayabiliriz. Şemseddin Sâmî, *Kamûs-ı
Türkî*, 71. (sad.)

bağları var ki bu da devletlerarası hukuk dairesidir.

Hülasa detaylı taksimatına ve tafsilat toplanmasına kadar varmayarak yalnız misal olsun diye arz ettiğim şu şeyler, beşerî vakaların ne kadar karışık ne kadar dallanan ve aynı cinsten olmayan yansımalar olduğunu göstermeye kâfidir. Tarih ilminin bu vukuat sınıfları ile münasebeti ve bağları biraz evvel gösterdiğim ilkel devir ve vakalarından hakikaten daha ziyade samimidir; lakin tariftten müstağnidir ki bu sınıftan olan hâdiselerin hiçbiri de ayrı ayrı tarihin konusu olamaz. Çünkü her biri bir hususi ilmin maddesidir. O halde tarihin müstakil bir ilim olarak, kendi konusu nedir? diyeceğiz! Evet, kendi konusu bir milletin tam manasıyla ictimâî hayatını teşkil eden vakaların soyutlanmadan ve birbirinden koparılmadan, bütüncül olarak zaman ve mekân zarfında gelişimini araştırmak ve o milletin bir şahısmış gibi hayat serüvenini yalnız yazmak ve kaydetmekle kalmayıp her ilerleme aşaması veya gerilemesinde müdahalesi olan doğal sebepleri ve iz bırakan etkenleri de açığa çıkarmak ve belirlemektir. İşte tarihin mevzusu ve işi budur. Eğer yalnız günlük vakaları ve cüzî hususları yazmak ve kaydetmekle iktifa ederek bu cüzî vakalar arasında gizli veya aşikâr mevcut olan münasebetleri gözetmezse, pek iptidai bir halde kalmış olur ki bizim Osmanlı lisanımızda şimdiden tarih namıyla yazılmış olan eserlerin cümlesi istisnasız bu derecede kalmışlardır. Bu düşüncelerimle küçük detayların kaydedilmesinde lüzumsuzluk farz ediyorum zannedilmesin. Bilakis tarihin inşa malzemesi ancak bu gibi vakalardır ve öncelikle bunlardır. Fakat yalnız taş, toprak, tuğla, kereste ve kiremit toplamakla kendi kendine bir bina tesis edemeyeceği gibi yalnız cüzî vakaları kaydedip bırakıvermekle tarih yazılmış olmaz demek istiyorum. O gibi cüzî vakalardan ortak bir sonuç çıkarmak suretiyle değerlendirmek bazı umumî hakikatleri, bazı soyut kanunları çıkarabilmelidir ki kavim veya millet dediğimiz vücudun olgunlaşma safhalarında ne gibi durumlar gözlemleniyor? Ve böyle bir olgunlaşma ne gibi tabii şartların bir araya gelmesi ile gerçekleşebiliyor? İşte bu keyfiyete dair bir felsefe düşüncesi ortaya çıkarılabilsin.

İşte vakaları evvela gözlemleyerek, sonra münasebetleri ile beraber inceleyerek bu tahkikatımızdan hâsil edebileceğimiz malumatı kapsamlı bir hükme ulaşacak surette birleştirip tamamladığımızda büyüdüğünü, ne gibi safhalar geçirdiğini ve bu tekâmülü hızlandırma veya geciktirmede vukuatın ne derece ve ne yüzden tesiri olduğunu tahkik edersek o vakit bir ilim olarak tarih ile meşguliyette derinleşmiş oluruz.

-II-6

Bize işlerin görülmesinde yol gösterebilecek bir fikr-i hikmet ve vaziyetlerin değişmesine rağmen daima sabit bir hakikat çıkarabilirsek o vakitte tarih felsefesine girişmiş oluruz. Sosyoloji ilmine gelince: Bir cisim uzvu gibi telakki ettiği beşerî toplumun ahval fizyolojisini inceler ve kanunlarını çıkarır.

Mademki tarih ancak bu şartlarla bir ilim haysiyetini haiz olabilir, o halde mevzu bahis edindiği hâdiseler arasında alaka-i sebebiyet aramakla tetkikata girişecektir.

Zaten her ne türlü olursa olsun, her ilim şubesinde müşterek kâide budur. Hâdiseler, birbirini takip ederek aralıksız devam ettiği için halen cereyan eden vakalar, sebebiyet alakasıyla öncesine yani dünkü vukuatla irtibatlı olduğu gibi neticesiz kalmayacağından kaynaklanan sonrasına yani yarın zuhura gelecek hâdiselere bağlantılıdır. Burada ilmî bir bakış açısı nasıl olur? Hakkıyla anlaşılabilmek için misal olarak biraz tafsilat vereyim: İnsanlar ilk önce içinde bulun-

⁶ Rıza Tevfik Bölükbaşı, "Tarih ve Felsefe-i Tarih Hakkında", *Musavver Muhît* 1/11 (1909), 167-168.

dukuları hâdiseleri duyarlar. Her şeyden önce zaman ve mekân itibarıyla tayin ve teşhis ederler. Ondandan sonra birbirine benzer hâdiselerin meydana gelme aralığını müşahade ederler. Ve doğal olarak en evvel zihne bu hususta tasarı olacak fikir, benzer hâdiselerin böyle deveran vukuunda zaman ve mekânın alakasını düşünmektir. Fazla tafsilattan vazgeçelim. Biz, dört mevsimi bu şekilde müşahade etmişiz. Ve sürekli mevsimlerin birbirini izlemesinde zaman ile mekânın en evvel alakasını düşünmüşüz. Halen sıradan insanlar kendi sanat ve maişetleri âleminde böyle müşahade ederler.

Mesela: bir balıkçı tuttuğu avın her sene muayyen zamanlarda münasip vaktini böyle keşfedebilmiş ve hazırlıklarını ona göre yapmıştır. Araştırmaların henüz bu derecesine müşahade deriz. Ve müşahadede birinci şart yanılmamak, yani hâdiseleri olduğu gibi hakkıyla görmektir. Bu kadarı hayvanlarda bile mevcut olduğuna göre pek tabiidir. Ve müşahadenin bu derecesi bir ilmî itibara haiz olamaz.

Sayırsız tecrübeler ile tahakkuk ediyor ki insanlar; gözlemlerinde öteden beri yanılmışlar. Özellikle hâdiselerin hepsi de ilk bakışta aşıkâr ve sade olamadığı için öyle karışık hâdiseleri bir nazar-ı sâlim ile müşahade etmek mümkün olamamış. Vakaların bir kısmı da havâsımızın sahası dışında bulunduğu için müşahade edilememiştir. İşte ondan dolaydır ki müşahadeyi tecrübe tamamlar ve tamamlayabilmiştir.

Tecrübenin de en kaba sureti aynı türden olan hâdiseleri tekrar tekrar müşahade edebilmektir. Mesela: gayet bulutlu ve yıldırımlı bir havanın çoğunlukla yağmur veyahut kar ve dolu getirdiğini insanlar pek eskiden beri mükerrer müşahadelerine binaen bilirlerdi. Fakat tecrübenin daha mükemmel bir sureti var ki o da bazı mütekaddim tertibat ile meraklı zihnin özel bir konum olarak tabiatı sorgulamasıdır. Görülüyor ki bu manasıyla tecrübe fiilinde zihin iradesinin külliyyen etkisi vardır. İşte tecrübe, bu şartlarla yapılırsa ancak ilmî olabilir. Mesela birçok hâdiseler vardır ki doğrudan doğruya tabiatta gözlemlenemez. Ancak özel bir tertibat ile gerçekleştirilebilir ve ortaya çıkarılabilir. Bütün beşerî sanatlar bu kabildendir. Lakin bazı hâdiseler de vardır ki onu tecrübe etmek: kudret-i beşerin haricindedir. Mesela biz insanlar; astronomi ilminde – sıradan manasıyla – bir tecrübe yapamayız: çünkü gök cisimlerinin birinin diğeri karşısındaki konumunu ve ölçüsünü değiştiremeyiz; hareketlerini değiştiremeyiz. Bunda aczimiz vardır. Beşerî vakaları da doğrudan doğruya tecrübe altına alamayız. Diyelim ki farklı milletlerin çökme sebeplerini belirleme maksadıyla incelemelere girişip de bir kavmin bazı şartlar altında dağılmış olup olamayacağı ve yahut savaşların o kavim haleflerine iyi kötü ne gibi etkileri olacağını tecrübeyle kalkışamayız. İşte bu gibi ilimlere bizim eski hükemâmımız “Ulûm-u Nazariyye”⁷ demişler. Çünkü bu gibi hususlarda yalnız hâdiseleri müşahade ve gözlemler üzerine fikir ve görüş üretimi ile iktifa etmek zaruridir. Beşer iradesinin bundan ilerisine gidemeyeceği muhakkaktır. İrade-mizle değiştirebileceğimiz hâdiseleri konu edinen ilimlerin cümlesini de “Ulûm-u Ameliyye”⁸ namıyla ayırmışlar. Hâlbuki bugün nazariyyât ve ameliyyât tabirlerinin anlam bakımından biraz farkları vardır. Zamanımızda böyle tecrübe sahasına gidemediğimiz benzer hâdiseleri kıyas yolu ile tecrübeyle dayanarak incelemek yolu vardır. Bunda da kaide ilk olarak benzer hâdiselerin

⁷ İslâm âlimleri ilimleri tasnif ederken öncelikle naklî (şer’î/dinî) ve aklî (felsefî/hikemî) olarak sınıflandırmıştır. Aklî ilimleri de kendi içerisinde nazarî ve amelî başlıkları altında ikiye ayırmıştır. Nazârî ilimler; ilâhiyyât (metafizik disiplinler), riyâziyyât (matematik ilimleri) ve tabiiyyât (fizik ilimleri) bölümlerinden oluşmaktadır. İlhan Kutluer, “İlim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000) 22/113. (sad.)

⁸ Amelî ilimler; ahlâk ilmi, tedbirü’l-menzil (ev idaresi) ve siyasetten meydana gelmektedir. Kutluer, “İlim”, 22/113. (sad.)

tekrar meydana gelmesini mümkün olduğu kadar kapsamlı koşullarıyla zabt ve kaydetmektedir. Ondan sonra her defa vukuunu tecrübeye vesile addederek onu hemen o zaman ve mekânda sebepler ve şartlarıyla inceleyip, bunun neticesinde bir ispatlanmış kanun keşfetmek suretiyle istifade etmektir ki tarihin bilhassa yapabileceği tecrübe, tutabileceği yol budur. Burada küçük mukayesede benzer denemeler yaparak, tecrübe sahamıza dâhil olamayan hâdiseleri hak ve hakikate daha yakın bir surette anlamak mümkündür. Mesela tabiat felsefesinde Plateau'nun meşhur olan tecrübesi Güneş sisteminde komşu gökcisimlerinin merkez kütlede, yani: Bizzat Güneşin özünden nasıl ayrılıp teşekkül ettiğini ve Zuhâl Yıldızı'nda gördüğümüz birçok halkaların şimdiki astronomisini pek makul bir surette tarife elverişlidir. Aynı şekilde Prof. Tyndall'ın gayzer tecrübesi için tasavvur ettiği boru bu sıcak maden suyu kuyularının kesişen feveranını pek güzel ispat eder. O kadar ki artık merkez arza gidip de gayzerlerin kaynağını kendi gözüyle görmeye hâcet bırakmaz. "Hâdisât-ı tabîyyede böyle tecrübeler yapılabilir mi?" diye bir soru aklı gelir. Buna cevaben diyebiliriz ki konu yasaları tesis olunduğu zamanlarda o kanunların ayrı ayrı beşerî sınıflar hakkında ihlâfen, siyaseten, servet hâsıl edeceği etkileri kaydetmek ve zabt etmek daima bir tecrübeye bedeldir. Mesela bugün medenî kanunları icabet ve ahvâle göre ikide bir değişen memleketlerde senede birkaç bin kanun maddesi tadilat ve ıslahata uğruyor. Yahut bütün bütün fesih ve ilga edilerek yerine daha uygun olanları tayin ediliyor. Lakin ilim tarihinin en mühim yardımcılarından biri olan istatistik zabt ettiği kayıtlar ile gösteriyor ki her kanun maddesinin fiili uygulamasında toplumun bazı sınıflarının gerek ahlâk gerek servet bakımından bir tesiri muhakkaktır. İşte bu da ictimâî vakalarda tecrübe değerine haiz birtakım araştırmalardır. Mesela bir devletin himaye usûlünü kabul ettirip ve geçerli kılması iyi biliyoruz ki fabrikatörlerin menfaatine hizmet etmekle beraber genellikle fiyatın yükselmesini ve dolayısıyla ahâlinin ve özellikle de ahali arasında daha muhtaç olan amelenin zararına sebep olur. Ve işçi aldığı ücretle eskisi gibi geçinemeyeceğinden ister istemez fabrikatörler aleyhinde kalkışarak, o katiyen hal olunamayan ücret ve çalışma süresi meselesinin yeni baştan ortaya çıkmasına sebep olabilir ve ihtimal ki bu heyecan bu kadar hafifçe geçmez de bir ihtilali davet ederek neticede çalışmayı bırakmaya kadar varır. Bu münasebetle o memleketin üretim sanayisi milyonlarca zarar görür ve fabrika da himaye usûlünden ümit ettiği fazla kazanca bedel büyük bir ziyan ile oturur.

-III-9

İngiltere'de bundan 60-70 sene evvel hububat hakkında meri olan himaye usûlü toprak sahibi olan lordlara ve genellikle İngiltere aristokrasisine ne kadar kuvvet ve nüfuz vermekte olduğu yine bu tecrübe sayesinde ispat edilmiştir. O kadar ki bugün tahılları bir hükümetin himaye altına alması meselesine demokrat ve toplum taraftarı olanların ve özellikle genel halkın taraftar görünebilmesi ya dalalet ya hıyanettir diyebiliriz.

İşte bu tarihî vakalar sahasında yapabileceğimiz tecrübeler bu cinstendir. Hatta bu usûl ile ülfet ettikten sonra mazideki vakaların da pek mühim bir kısmını makul bir surette hal ve tarif edebiliriz. Mesela papalık ile derebeyleri arasında sarf mülkiyeti hakkındaki zıddiyet Protestanlığın zuhuruna sebep olmuş ise de bu yeni mezhebin kurulmasında ve tahakkümünde külliye müdahalesi bulunmuştu. Çünkü yeni mezhep kilisesinin dünya malı ile alakası olamayacağı iddiasında bulunduğundan papanın hükümet-i cismaniyesini inkâr etmiş ve kilise toprakları tarafından gazap olunmuş gibi telakki ederek derebeylerine yardım etmiştir. Ve ancak bu suretle

⁹ Rıza Tevfik Bölükbaşı, "Tarih ve Felsefe-i Tarih Hakkında", *Musavver Muhît* 1/12 (1909), 184.

onların yardımlaşma gücünü ve himayesini kazanabilmiştir. Aynı şekilde bir memlekette savaş arzu eden hisleri ile fetihler ve cihangirlik arzularında yani: Emperyalizm hükümet şeklinin bas-kı tarzı gerekli olduğu da göreceli bir hakikat olarak, tarihî tecrübelerdendir. İşte şu bir iki misal; tarihî vakalar sahasında müşahede ve tecrübenin nasıl icra edilebileceğini anlamak için kâfidir. Şimdi bakalım: beşerî vakalar böyle mekanik hâdiseler gibi gayr-i iradî bir şey midir? Bunun üzerine belli sebeplere bağlı zaruri bir cereyan silsilesi arz eder mi, etmez mi?

Tarihî vakalar dediğimiz hâdiseler genellikle beşerî toplumun fiilleridir. Beşerî toplum ise ayrı ayrı fertlerden oluşmaktadır. Her ferdin hareketi de: haddizatında vicdani duygu sebeplerine kesinlikle tabi olmakla beraber hükmen iradî olmak üzere muteberdir.

-IV-10

Bir ferdin iradesi ile yaptığı hareket, mekanik bir surette tarifine ve gerçek sebeplerine her zaman bağlanamıyorken nasıl olur da kişi amellerinin bütünü demek olan ictimâî hâdiseleri mekanik bir surette tarife imkân bulunabilir? İşte zamanımıza kadar birçok filozofun fenn-i ve hikmet-i tarihe karşı beyan edemedikleri şiddetli itirazların en mutlak, en açık düsturu budur. Hatta zamanımız filozoflarından bir Fransız, Renouvier ve daha birçok kişiler bu iddiada ısrar ededürmüşlardır. Binaenaleyh “Tarih kâide veya kanuna bağlanabilir, mecelle-i vukûâtta değildir.” demişlerdir. Fakat bu iddia bir takım bâtil ve sağlam olmayan fikirler üzerine kuruludur. Bunu uzun uzadıya tahlil etmeyelim. Yalnız bâtil olan cihetleri gösterelim. İlk olarak, kişisel davranışların kaçınılmaz ve zorunlu olmayıp, iradî olması iddiası doğru değildir. Psikoloji ilmi insan davranışlarının da hedefler doğrultusunda ortaya çıktığını ve kesinlikle kuvvetli sebeplere tâbî bulunduğunu ispat ediyor. İkinci olarak; kişisel davranışların iradî olduğu farz edilse bile onların sonuçları demek olan ictimâî vakaların kaçınılmaz ve zorunlu olduğu kesindir. Bir de burada, yani tarih sahasında şahsi fiiller ile uğraşmayacağız. Meğerki bir şahsın, toplumsal olaylara etkisi olan faktörlerden olmak şartıyla özel bir kıymet ve belirleyiciliği olsun! Napolyon gibi, Süleyman Mevsilî gibi. Çünkü bu kabilden olan davranışlar; konumuz dışındadır. Onların sonucundan bahsedeceğiz ve neden zorunlu olduklarının sebeplerini ve kanunlarını araştırıp tespit edeceğiz. Yoksa fertlerin birer birer şahsi hareketlerini hesap ve takdir etmeye burada imkân olmadığı gibi lüzum da yoktur. Bunu ihmal edebiliriz ve bu ihmalimizden dolayı tarih, bir ilim olma itibarını yitirmez. Çünkü ilimlerin en geniş, en kat’î olan makine ilmi dahi küçük parçaların ayrı ayrı hareket ve etkilerini değil, onların bir küme yığın olarak, hareketlerinin sonucunu araştırır ve hesap eder. Mesela gazların ısı etkisiyle genişmesi ve buharlaşmadaki artışın incelenip de bu olayda sabit bir oran var mı, yok mu anlamak için ayrı ayrı her zerrenin hareketini ve o kargaşalıkta hangi zerrenin hangi zerreye mukabil düştüğünü ayrıca düşünmeye gerek yok. Nitekim imkân da yok. Yalnız yapılacak şey sıcaklık derecesi ile genişme derecesi arasında sabit bir ölçüyü bulmak ve genişmenin her iki nihai sınırını tayin etmektir. Mesela biz de tarih sahasında gerek dâhili gerek harici bazı siyasî ve ictimâî etkilerin bir millet fertlerinden falan veya filana ne gibi hususi bir etkisi olacağını araştırmayacağız. Çünkü tarih; toplumun vakalarını inceler demiştik, Zeyd veya Amr’ın değil! Binaenaleyh bütün ictimâî kitlede o etkenlerin ne gibi tesirleri olacağını araştıracğız. Bunun için ise etkileyici faktörler ile etkenlerin sonuçlarını zabt ve kaydederek karşılıklı olarak okumak ve etraflica araştırmak maksada ulaşmada yeterli olur. İşte bu kadarı pek mümkün ve kâfidir. Lakin şu noktada tarih ilminin sosyolojiye temas etmekte olduğuna dikkat buyrulmasını tavsiye ederim.

¹⁰ Rıza Tevfik Bölükbaşı, “Tarih ve Felsefe-i Tarih Hakkında”, *Musavver Muhît* 1/13 (1909), 199-200.

Bununla beraber tarihin bir ilim olabileceğini ispat için iki bakımdan daha açıklamalar yaparak eski iddiamıza takviye verebiliriz. İctimâî hâdiselerden bahsedilirken “Bu gibi vakaları ilim, etraflıca araştırıp tayin edemez. Bunlar için mekanik yoktur.” diyen eski fikirliler ilmin tekâmül biçimini ve gelişme safhalarını ya bilmiyorlar ya unutuyorlar.

Bir vakitler organların faydaları ve anatomi fenni henüz ilim haysiyetine haiz olamamışken tabiat bilimleri dalâletten, kimya şarlatanlıktan henüz kurtulamamışken hayatî hâdiseleri bir dereceye kadar tarif hususunda aynı suretle acizlik gösterilmiş ve aynı iddialar aynı ifade diliyle ileri sürülmüştü. Bu gibi hâdiseleri ulûm-u kat’îyye araştırıp halledemez. Bunlar başka cinstendir, denilmişti.

Meşhur İngiliz Harvey’in kan dolaşımını keşfetmesi ile anatomi ve fizyoloji âleminde açılan yükselme devri sayesinde daha birçok umûmi keşiflere muvaffakiyet hâsıl olarak, birçok şeyler tarif edilebildi.

Mesela kemikleri destekleyen kasların hareket şekillerini hikmette manivela kanunları tatbikatıyla anlamak mümkün oldu. Kalpte kan dolaşımını tarif edebilmek için tulumalarda olduğu gibi basınç farklılığının başlıca sebep olduğu gösterildi. Sindirim keyfiyetinin de bazı şartlarla meydana gelen bir kimyevî muameleden başka bir şey olmadığı ve sindirim olayının neticede tabiat biliminde ozmoz diye bilinen sonuçlanan nitelik olduğu gösterildi. Kısaca bugün tekmil fizyoloji hâdiselerini tarif etmek, o hâdiseleri fen bilimleri ve kimya hâdiselerine irca etmek demek olacağı tamamen ve ittifaken kabul olundu. Bunun gibi yakın zamana kadar çeşitli bitki şekilleri ve farklı hayvan cinsleri için bazı tuhaf ve kadim fikirler vardı. Fakat bunlar en mühim hâdiseleri, mesela organların şekillerindeki değişiklikleri kesin olarak tarif edemiyorlardı. Son olarak İngiliz filozoflarından Darwin ve Wallace yeni bir bakış açısıyla bu hâdiseleri tahkike muvaffak oldular. Cinslerin zuhuru ve hayvanların uzuvlarının vazife ve mevkiye göre değişimini bir taraftan hayat savaşı, diğer taraftan çevreye uyum zaruretiyle delillendirdiler. Bununla birlikte bu sıra dışı hâdiselerde değil, basit zannettiğimiz tabii hâdiselerde bile terakki bu yüzden olmuştur. Mesela Von Baeyer – ki cenin araştırma ilminin mucididir – kuzey ve güney yarım kürelerde yüzey eğimlerinin özel meylini kapsamlı olarak araştırmış ve yerkürenin günlük hareketiyle bunların meylinde bir alaka görmüş ve onu ispat etmiştir. Kısaca tarihte bize şahsî vakaların birer birer mütalaası lazım değil, beşerî toplumun vukuat sonuçları lazım. Biz bu sonuçları meydana getiren muhtelif kuvvetlerin ne olduğunu araştıracağız ve tesir şeklini inceleyeceğiz. Bu etkenlerin ictimâî hayata ne kadar dahli olabileceğini ve onun tekâmülünde ne roller oynadığını anlamaya çalışacağız ki mensup olduğumuz cemaati en güzel şekilde idare edebilmekte o hakikatleri kendimize rehber ittihaz edebilelim.

Şurasını da unutmayacağız ki her ilimde olduğu gibi buradaki hakikatlerin de ancak göreceli bir kıymeti olabilir. Bu hâdiselerden inceleyerek istihrâc edebileceğimiz kanunların hükmü de o cins hâdiselerin kapsamını aşamaz. Bir de şurası zikretmeye şayandır ki bir ilmin konusu olan hâdiseler ne kadar ayrıntılı ve karışık ise de kanunların kapsamı da o kadar sınırlı ve mahsurdur. İctimâî vakalar dediğimiz türden hâdiseler şüphe yok ki en ziyade karışık olanlarıdır. Bu sebeptendir ki iki bin seneden beri geometri ve matematik kesin bir ilim şeklini alabilmiş ve dört-beş yüz sene evvel tabiat ilimlerinin kesin bir ilim olarak esasları kurulmuştur. 100-120 sene evvel kimya bir fen olmuş iken, sosyal bilimler henüz esasları ve kanunları itibarıyla tartışmalardan kurtulamamıştır.

Kaynakça

- Akarsu, Bedia. *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1975.
- Bölükbaşı, Rıza Tevfik. "Tarih ve Felsefe-i Tarih Hakkında", *Musavver Muhît* 1/10 (1909), 150-151.
- Bölükbaşı, Rıza Tevfik. "Tarih ve Felsefe-i Tarih Hakkında", *Musavver Muhît* 1/11 (1909), 167-168.
- Bölükbaşı, Rıza Tevfik. "Tarih ve Felsefe-i Tarih Hakkında", *Musavver Muhît* 1/12 (1909), 184.
- Bölükbaşı, Rıza Tevfik. "Tarih ve Felsefe-i Tarih Hakkında", *Musavver Muhît* 1/13 (1909), 199-200.
- Güncel Türkçe Sözlük*. Erişim 20 Aralık 2023. <https://sozluk.gov.tr>
- Kutluer, İlhan. "İlim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/109-114. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Şemseddin Sâmî. *Kamûs-ı Türkî*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2019.
- Uçman, Abdullah. "Rıza Tevfik Bölükbaşı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35/68-70. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.